

Bence Erika

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
erika.bence1967@gmail.com

A GRÓFNŐ ELSŐ VILÁGHÁBORÚS NAPLÓJA

The Countess' Diary on the First World War

Dnevnik grofice iz Prvog svetskog rata

Mindennek vége! Andrassy Ilona grófnő első világháborús naplója. Szerkesztette Kovács Lajos. Európa Könyvkiadó, Budapest, [2014] 2015

Az első világháború kitörésének és eseményeinek századik évfordulója ráirányította a figyelmet a róla szóló regényekre, visszaemlékezésekre, naplókra, ezeknek újraolvasására, -kiadására és -értelmezésére a (vajdasági) magyar irodalomban. Új elemzések, cikkek, tanulmányok¹ íródtak pl. Markovits Rodion 1928-as, *Szibériai garnizon* (1929) című világhírűvé lett, majd elfelejtett regényéről, az ugyancsak feledésbe merült *A nagy káderről*² (1930), Munk Artúr³

¹ Pl. Hammerstein Judit 2011. Egy elfelejtett magyar világirodalmi bestseller (Markovits Rodion: *Szibériai garnizon*) = *Látó*, 2011. június <http://www.lato.ro/article.php/Egy-elfelejtett-magyar-világirodalmi-bestseller-Markovits-Rodion-Szibériai-garnizon/2092/>

² Munk Artúr: *A nagy káder*. Egy pleni feljegyzései a forradalmi Oroszországból. Pantheon Kiadás, 1930.

³ Érdekesége a Markovits-regény újrakiadása (Kráter, 2009) kapcsán született cikknek (vö. 1-es számú jegyzet), hogy Munk Artúr ugyancsak közismert hadifogoly-regényéről is szó esik benne, ugyanakkor a szerző ismeretei felületesek ez utóbbi életmű egészéről, kezdve attól a tárgy szempontjából lényegtelen momentumtól, hogy Munk Artúr nem volt Kosztolányi Dezső osztálytársa a gimnáziumban, egészen addig a – még véletlenül sem igaz – megjegyzésig, hogy a könyv alakban csak 1980-ban napvilágot látott, Havas Emillel és Csáth Gézával együtt írt *A repülő Vucsidolnak* köszönhetően, s „csak” Csáth miatt maradt fenn a neve: „*Munk Artúr (1886–1955) is elfelejtett író, bár szibériai hadifogoly-regénye közönségsikernek számított, és több kiadást is megért. A vajdasági orvos író Kosztolányi Dezső és Csáth Géza osztálytársa volt a szabadkai főgimnáziumban. Neve végső soron csak Csáth miatt, a Csáth Gézával és Havas Emillel közösen írt A repülő Vucsidolnak köszönhetően maradt fenn. A repülő Vucsidol szarkasztikus, fantasztikus történetét 1906-ban a Bácskai Hírlap tette közzé folytatásokban. A regény aztán könyv formában is megjelent: 1980-ban a Magvető, majd 2001-ben a Lazi Könyvkiadó jóvoltából.*”

alkotásáról, miként *A hinterland* (1933) címűről is. Darvas Gábor „*Mindent meggondoltam és mindent megfontoltam*” (1930) című naplóregénye az elmúlt évtizedek során ugyancsak kívülre került az irodalmi emlékezetben, noha megjelenésének idején a nagy sikert aratott vajdasági hadifogoly-regények körébe tartozott. Újrafelfedezését⁴ a centenárium hívta életre, miként azt is, hogy az újvidéki *Tanulmányok*⁵ és a *Hungarológiai Közlemények*⁶ című irodalomtudományi folyóiratok mindeddig ismeretlen első világháborús regényt (Tarkó János *Amíg a nagy vihar tombolt...* [1919]) mutattak be. Több, eddig lappangó, autentikus háborús napló is közlésre került a *Hid* című irodalmi, illetve a *Létünk* című társadalomtudományi folyóiratokban.⁷ Ezek közül kettő, Koczka József⁸ és K.(ozma) József⁹ naplója könyv alakban is napvilágot látott a Forum Könyvkiadó gondozásában.

Andrássy Ilona grófnő (1886–1967) első világháborús, az Európa Könyvkiadó által 2015-ben megjelentetett naplója abban különbözik a felsorolt visszaemlékezésektől, naplótól és riportregényektől, amelyeknek értelmiségi/polgári (Munk Artúr, Darvas Gábor, Tarkó János), illetve munkás/paraszti (Kozma József, Frei Antal) származású, a háborúban katonaként részt vevő szerzők munkáitól, hogy az arisztokrácia, vagyis egy, az átlagolvasó rálátását tekintve kevésbé „közeli” társadalmi osztály perspektívájából mutatja meg az eseményeket – azon túl persze, hogy szempontja női. Az ápolónőként a frontvonal mögött szolgálatot teljesítő előkelő asszony (a sebesültek ápolásán és az ágyúzások távolról való megtekintésén túl) többnyire közvetett, a férjétől és a barátaitól hallott/átvett háborús élményeket és eseményeket rögzít naplójának *Mindennek vége!* címen, Kovács Lajos gondozásában és szerkesztésében kiadott 1914-től 1917-ig vezetett részében.

⁴ Csorba Béla 2014a. „Hörgött a Föld”. Egy kishegyesi tanár elfelejtésre ítéltetett emlékirata a „nagy háborúról”. *Magyar Szó*, Kilátó, [2014.] augusztus 30–31., [http://www.magyarszo.com/hu/2449/kultura_irodalom/115318/Horgott-a-Fold!/?htm](http://www.magyarszo.com/hu/2449/kultura_irodalom/115318/Horgott-a-Fold!/) (2014. 10. 05.); Bence Erika 2014. Napló(regény) az első világháborúról (Darvas Gábor: „Mindent meggondoltam és mindent megfontoltam...”) = *Hungarológiai Közlemények*, 2015. 3. 106–117.

⁵ Németh Ferenc 2014. A Nagy Háború (ismeretlen) regénye. Tarkó János: *Amíg a nagy vihar tombolt...*, Nagybecskerek, 1919 = *Tanulmányok*, 2014. 1. 101–108.

⁶ Bence Erika 2015. „Sci-fi” a háborúban (Tarkó János: *Amíg a nagy vihar tombolt...*) = *Hungarológiai Közlemények*, 2015. 2. 51–65.

⁷ Koczka József naplója. Közzétette: Csorba Béla = *Hid*, 2014. 4. 69–101., 5. 41–75. Csorba Béla – Ökrész Károly jegyz. 2010. Kozma József emlékei az első világháborúból I–III. = *Létünk*, 2., 3., 4. 199–212., 171–184., 171–182.

⁸ Koczka József 2014. *Koczka József naplója (1914)*. Előszó és s. a. r. Csorba Béla. Forum Kiadó, Újvidék

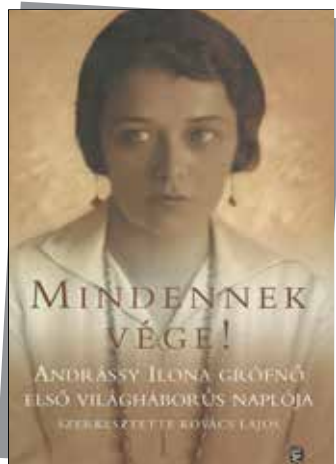
⁹ „*Pedig én katona akartam lenni*”. K. József visszaemlékezései a Nagy Háborúra (1914–1918). A szöveget gondozta, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Csorba Béla és Ökrész Károly. Forum Könyvkiadó–Temerini Múzeumbarátok Egyesülete, Újvidék–Temerin, 2014

Andrássy Ilona Magyarország egyik legbefolyásosabb arisztokrata családjának sarja, gróf Andrássy Gyula, a kiegyezés legendás politikusának unokája, ifjabb gróf Andrássy Gyula (a naplóban: Duci bácsi; bátyja, gróf Andrássy Tivadar halála után feleségül veszi annak özvegyét, az Andrássy-lányok anyját, Zichy Eleonóra grófnőt) belügy-, majd külügyminiszter nevelt lánya. 1909-ben feleségül megy gróf Esterházy Pálhoz, aki 1915-ben huszár főhadnagyként esik el a galíciai fronton. Később férje legjobb barátja (egy 1914-es naplóbejegyzéséből tudjuk!) régi titkos rajongója, gróf Cziráky József felesége lesz. A háborúban vöröskeresztes ápolónő; azon magyar nők egyike, akik elsőként teljesíthetnek hivatalosan is frontszolgálatot a szanitécek mellett. Naplója – Kanadában, 1967-ben bekövetkezett halálát követően – 1971-ben került elő a férje dénesfai kastélyában folyó tatarozási munkálatok során. Feltételezik, hogy a naplót Cziráky József más tárgyakkal együtt az államosítást megelőzően falaztatta el kastélyának lépcsőfölgárta alá.

A Cziráky-házaspár emlékét megtartotta a regionális kollektív emlékezet Dénesfán, ugyanakkor az Andrássy család tagjai közül – feltehetően szokványosabb és kiegyensúlyozottabb életvitele miatt – épp Ilonára vetült (eddig) a legkevesebb figyelem; a közvélemény elsősorban húga, Andrássy Katinka (1892–1985), a „vörös grófnő” – a 20. század egyik legellentmondásosabb figurája, Károlyi Mihály felesége – életével foglalkozott, annál is inkább, hiszen 1985-ben Kovács András *A vörös grófnő* címmel filmet készített életéből, emellett több kiadást is megértek memoárjai, az *Együtt a forradalomban* (1968) és az *Együtt a száműzetésben* (1969).

Míntha benne kevesebb lett volna a naivitás és a szentimentalizmus, bár látszólag Ilona a higgadtabb; naplójában erősen és nem is alaptalanul bírálja húga és annak férje „pozór” magatartását.

„Mihályékat csak étkezésnél látom, este többnyire bálba mennek, iszonyúan költekeznek és szüntelenül mulatnak. Nyitott házat visznek, táncolnak. Katus excentrikusan öltözködik, a minék Mihály örül, és az emberek kritizálják. De ő annak is örül, mert szereti a kritikát kivívni, embertársait scandalizálni. Ezek a megbotránkozottak azonban nem kevésbé veszekednek és tülekednek kegyeikért, meghívásaikért” (236) – írja naplójában 1916-ban, miközben saját osztályának kiüresedett világára, felületességére is ráirányítja a figyelmet. Többször Károlyi ideológiai tájékozódását

kritizálja, szembeállítva azt saját meggyőződésével: „[...] neki az az érzése, hogy ha gondolkozik, akkor szocialista, ha érez nacionalista. Utóbbi lévén nála atavizmus, ezt ő, mint modern, független gondolkodó – szégyenli. Katus sokat tanult tőle. Mindig a »magyar hazáról« beszél, de ha tettekre kerülne a sor az nemzetközi pacifizmus szekerét tolná.

Iloncsi sokat disputál vele és próbálja megmagyarázni, hogy ha valaki hát ő érez és érezhet jogosan pacifistán. Ő aki a háború borzalmait olyan közlőként látta a harcstereneken, de hogy még sem merne itthon defaista lenni »mert nem jelentené a világpacifizmus győzelmét, hanem csak a mi vereségüket«. Katus azonban lelkesen szónokol, »hogy az Entente győzelme a világdemokrácia és a pacifizmus győzelme, a német győzelem a militarizmus és imperializmusé.« Milyen vakmerő állítás!»¹⁰ (232).

Noha maga ápolónőként közvetlen tapasztalatokat szerez a galíciai és az olaszországi hadszíntér borzalmairól, találkozik a Monarchia különböző néprétegeinek tagjaival, megismeri gondolkodásukat, helyzetüket, érzékeli a társadalmi igazságosság hiányosságait; húga, valamint sógora, Károlyi Mihály, a későbbi Tanácsköztársaság miniszterelnöke allűrjeit, szerepalakító megnyilvánulásait is többnyire jól ítéli meg – az idézettek is mutatják, mégis mennyire képtelen átlépni bizonyos társadalmi és ideológiai határokat, s mennyire elhagyja realitásérzéke, ha saját és osztálya helyzetét kell értékelnie. Politikai nézeteire családjának legbefolyásosabb tagja, Andrássy Gyula (Duci bácsi) volt hatással, míg a világról, az életről, a szerelemről alkotott felfogását leginkább imádott férje, Esterházy Pál látásmódja alakította. Érdekes megfigyelni, hogy amíg a korszak eseményeiről, a hátszágban történetekről, illetve a hadikórházakban szerzett tapasztalatairól és megpróbáltatásainak sorozatáról meglehetősen tömör, szikár és realista stílusban számol be, addig a magánéleti tartalmak közvetítésében hangja romantikus, patetikus színt nyer. Különösen érvényes ez a hangvétel leveleire, amelyeket férjének és legjobb barátjuknak, Cziráky Józsefnek (majdani férjének) ír a harctérre. Korának sztereotípiáival azonosul, nem lép ki a korabeli elvárásmodellek vonzatköréből, amikor pl. az elvesztett boldogság mibenlétéről beszél, hiszen boldogságának ismérvei a gondtalan, nagyúri életmód sajátosságait jelentik; a jóléttel azonosítja: „*Én mindinkább elmélyedek a múltban. Amióta emlékezni tudok, ilyenkor mindig falkázásra készültünk és Pál ezt szereti és szeretett velem itt lenni. Szereti azokat, akik hozzám közel állnak és szereti mindenki őt is*” (74).

¹⁰ Andrássy Ilona naplójának bizonyos részei – mint az idézettek is – édesanyja, Andrássy Gyuláné naplójába átmásolt részlettekként maradtak fent. A *Mindennek vége!* szerkesztője ezeket az 1915 júliusától 1916 augusztusáig terjedő időszakot érintő bejegyzéseket a könyv II. részében, dőlt betűvel különbözteti meg Andrássy Ilona eredeti feljegyzéseitől és leveleitől.

Természetesen igazságtalanok lennénk Andrassy Ilonával szemben, ha nem vennénk figyelembe az elmúlt évszázad alatt megváltozott táradalmi és izlésbeli viszonyokat, a gondolkodás átalakulását, illetve a mi kívülálló – levont konzekvenciákon alapuló – rálátásunk „könnyedségét”. Megértjük, hogy a férje iránti feltétlen ragjongság állapotában nem ismerhette fel teljes mértékben az eszményített úri magatartás (a háború ünneplése, a hősködés eleganciája etc.) ellentmondásait. Nem várhatjuk el tőle ezt az éleslátást, nemcsak az érzelmi kötődéseket jelentő helyzeten belülség miatt, de a korabeli közhangulat miatt sem. A bevezetőben felsorolt első világháborús naplók és regények szerzői (Munk, Darvas, Kozma) valamennyien hasonló közvélekedésről, elhomályosult látásról és ítélőképeségről számolnak be a háborút illetően. Munk Artúr *A hinterland* című regénye, Markovits Rodion *Szibériai garnizonja* a háború ünneplésének ugyanazt az euforikus hangulatát írja le, amelyet Andrassy Ilona is elbeszél naplójában: „*Pestről telefonáltak, hogy az uccán katonazene játszik és óriási néptömegek tüntetnek a háború mellett. Móric (Esterházy), Gyuri sógor (Pallavicini), Zichy Aladár a kaszinó ablakából lelkesítő beszédeket mondanak; fáklyás menetek járnak az uccákon*” (14–15). A háború és az ellenfél lebecsülésének ugyanazt a magatartását közvetíti („*őszig úgyis vége lesz a háborúnak*”, „*Úgy beszélünk róla, mint egy vadászkirándulásról.*” [14], „*Két hétnél semmi esetre sem tart tovább a háború...*” [25]), mint amiről Darvas Gábor elbeszélője szól: „*Eleinte csak egy kis kirándulási kalandnak számított az egész. Olyan nagygyakorlatfélének. Csak mikor az első halottak véres hulláján ültünk s a sebesültek kínos jajveszékélését hallgattuk, ébredtünk fel. Hohó, itt mégsem vaktöltéssel lövöldöznek*” (Darvas, 5). Mi több, Ilonát női beleérzőkészsége is figyelmezteti: „*A békebeli víg katonáskodások: cifra uniformis, táncoló paripa, sarkantyúpengetés, huszárvirtus stb. mögött már akkor is ott lappangott az öldöklés, a mérsárlás. Az akkori jószívű, duhaj gyermekekből most vérszomjazó fenelegények lesznek, vagy szegény, megcsonkított, beteg emberek. Az asszonyoknak – az egész világ asszonyainak – össze kellene fogni, és mint nemzetközi erő tiltakozni ezen szörnyűség ellen*” (24). Felismeri ugyan, hogy „*a politika, mely képes volt ezt a világháborút előidézni, csakis ostoba és vak egyrészt, másrészt egyesek büntette és nyereszkeségi vágya...*” (29), de feltétlenül hisz a korszak divatos faji mitológiájában: „*A minőség teszi ki az értékeket. Azt hiszem, nem egyoldalú, ha azt merem mondani, hogy minálunk, magyaroknál mégis mindebből legtöbb van...*” (29). Nagyon jól látja ugyanakkor, hogy a háborús eufóriában minden hadban álló ország népe meg van győződve arról, hogy „*Isten őket segíti, őket favorizálja*” (29), tehát hogy minden félnek megvan a maga igazsága és elfogult nemzeti karakterisztikája. Amikor azonban a férjével összefüggésben kell állást foglalni, természetszerűleg homályosul el a látása, hangja a patetikus heroizmus

bugyogó folyamává válik: „*Ez a dobogó szívű, könnyes szemű sokaság együtt érez, egyet érez, hasonlót, mint amit én éreztem, amikor Pál ellovagolt zugja élén: hogy most oda kell adni mindent, az egész boldogságunkat valaminek, ami még annál is több, és hogy nem csak keserűség van a szívünkben, de a nagy percek boldogsága is. Ez nem frázis, de még sohasem dobogott úgy a szívem a büszkeségtől, mint amikor Pál virágos csákójához emelve kezét, felszalutált nekem és ment megvédeni ősi földünket, mert ki védje meg, ha nem Ó, ki legyen elől, ha nem Ó? Ha senkit sem adhattam volna a harcosok közé, szégyelltem volna magam!*” (29). (A kötetet szerkesztő Kovács Lajos szerint „*az embernek az lehet az érzése, hogy Pál saját élete elől menekült a háborúba*” [8]. Esetében ez egy világfi spleenje lehet, hiszen mint a hitbizomány urának be sem kellett volna vonulnia és semmiképp sem az első vonalban harcolnia, ahova a frontvonal mögötti stábból saját kérésére helyezték át. Ilona olykor „gyermeki lélek”-nek mutatja férjét; tény, hogy a háborús propaganda bűvöletében sérült realitásérzékről és némi elbizakodottságról is tanúskodik magatartása.)

Andrássy Ilona, amikor nagy nehézségek árán kiharcolja, hogy ápolónőként hivatalosan is szolgálatot teljesíthessen a fronton, abban reménykedik, hogy férje közelébe, Galíciába kerülhet. Ez azonban csak részben sikerül. Rövid időt tényleg ott is tölt, igyekszik a meglévőnél sokkal emberségesebb körülményeket teremteni a hadikórházban – itt szembesül először a háború tényleges borzalmaival, a tisztikar és az orvosok felkészületlenségével –, innen azonban rövidesen eltávolíttatják, nem nézik jó szemmel jelenlétét. Jellemző a korabeli egyenjogúsági viszonyokra, hogy távollétében nevelőapja, Duci bácsi „körözteti”, majd konkrét intézkedéseket fogyanatosít (egészen addig menően, hogy maga is látogatást tesz az adott frontvonalon) a huszonnyolc éves asszony hazatranszportálására. Ilona innen a közeli Kassára megy, családjá ottani birtokára, ahol árvaházat létesít, (nagyanyja halála után) jószolgálati missziót teljesít a börtönben és a züllött lányok fogdájában, miközben folyamatosan részt vesz a sebesültek kórházi gondozásában is. Mind itt, mind később az olasz fronton, mély együttérzést tanúsít az emberi szenvedések, de a gyarlóságok iránt is, függetlenül attól, hogy a szenvedő mely társadalmi osztály tagja, illetve milyen ideológia képviselője. Pl. Kelcsényben személyesen jár utána annak, hogy a kivérezett és az orvosok által magukra hagyott, menthetetlennek minősített sebesültek a tisztai menászból kapjanak jó minőségű vörösbort életbe maradásuk érdekében – sikerrel. Oberdraubergben pedig minden követ megmozgat azért, hogy egy bécsi öncsonkító katonát megmentsen a főbelövéstől – sikertelenül. Nem rejti véka alá a – különösen az osztrák – tisztikar felkészületlensége, ostobasága és önteltsége iránti mély ellenszenvét és megvetését sem. Több esetben is nyílt összeütközésbe kerül velük.

Az elmondottak tükrében tűnik rendkívül döbbenetesnek, bár a korszakot és ideológiai vetületeit nálamnál jobban ismerők, lehet, nem csodálkoznak rajta, hogy Andrassy Ilona (legalábbis mai értelemben) antiszemita nézeteket (is) vall. Amikor a hadikórházból hasznot húzó kereskedőt feljelenti a hatóságnál, akkor is elsősorban a zsidó etnikum tagját, s nem a mindenkori és minden nemzet tagjai között létező háborús nyereszkedőt ítéli el benne; rokonát megszólja, mert „zsidóval seftel”, úgy véli, a frontvonal mögött szolgálatot teljesítő tiszthelyettesek legtöbbje „gyáva zsidó”, miközben átsiklik afölött, hogy osztrák és magyar vezérkari tisztek reumás és aranyeres problémák miatt betegszabadságotlatják magukat. A galíciai frontot, majd az orosz hadifogságot is megjáró/átélő, szintén zsidó Munk Artúr idézett regényének egyik leggroteszkebb fejezete épp az, amelyben az ilyen szimuláló tisztek fürdőkórházának működését leplezi le. De felhozhatjuk ellenpéldaként Darvas Gábort, az egyik legautentikusabb vajdasági magyar háborús naplóregény szerzőjét, aki zsidó származású hadnagyként harcol a szerb hadszíntéren, s abban a šabaci járványkórházban esik fogságba, amelynek gyáva feladásáról (a visszavonuló osztrák–magyar csapatok sorsukra hagyják sebesültjeiket és betegeiket) Ilona is szót ejt naplójában – felépülve a flekktífusból, több ezer társával együtt hadifogolyként éli át a szerb hadseregnek az albániai hegyeken át történő rettenetes visszavonulását.

1915 márciusában – akkor még Kassán – jegyzi le naplójába egy demokráta érzemű, – szerinte – nihilista katonával folytatott beszélgetésének részletét: „[...] *Azután szidni kezdte az arisztokráciát... Tisza, Andrassy és Károlyiról is elmondta a véleményét. Én magyaráltam neki, hogy ne az urakat szidja, mert Magyarországon a zsidók nyúzzák a népet és gazdagodnak a nép rovására. Az arisztokrácia tönkremenő félben van, mert nem konkurál a zsidók piszkos üzemeivel, már mentalitásánál fogva nem zsarolja ki a népet, nem csapja el a régi cselédeit, de az a baja, hogy élheterlen, nem törődik ügyeivel. Ebben hasonló a néphez, amely nyúzatja magát*” (143). Mint patronázs a kassai fogházba is ellátogatott. A látottak fiziognómiai alapú értelmezése nyomán ugyancsak – a mai befogadó számára legalábbis – elfogadhatatlan következtetéseket von le; az arc és a fejforma alapján következtet bünözői jellemre: „*Sokat akarok oda járni. Nem mintha azt hinném, hogy használni tudok, de mert érdekel megfigyelni az emberekben azt az ösztönt, amely vadálattá teszi őket. Nem a bűnt keresem ott, azt nem is találok, mert meggyőződése, hogy egy olyan fiziognómiájú, vagy koponyaformájú ember éppen annyira képtelen alkalmazkodni az erkölcsi törvényekhez, mint ahogy én lennék gyilkolni. Ezekről a kártékony lényektől meg kellene szabadítani a társadalmat, hogy ne ártsanak. [...] Elég rájuk nézni és tudni, hogy ezek nem változnak meg. Úgy jöttek a világra, mint ahogyan születnek bárányok és tigrisek, hű kutyák és hiénák. Orvosilag kellene őket ke-*

zeleni, kutatni a terheltségüket, megvizsgálni vérsejtjeiket, orvosilag gyógyítani, azokat pedig, akik bűnözésre predestináltak, elpusztítani” (152). Feltehetően a kor jellemző, tudománytalan elméleteinek „dőlt be” a naplói, mégis megdöbbenő, hogy a művelt, széles látókörű asszony ilyen kizárólagos (és félelmetes) következtetéseket von le, s el sem gondolkodik egy ilyen gyakorlat rettenetes következményein.

Andrássy Ilona naplójának szövegháttérben folyamatosan ott látjuk és érezzük a férj legjobb barátja, gróf Cziráky József alakját és jelenlétét. Esterházy Pállal szemben – noha azonos korúak, társadalmi rangjuk és vagyoni helyzetük is megegyező – egy sokkal higgadtabb, kimértebb habitus képviselője. 1914 decemberében Pápán megvallja (akkor még: plátói) szerelmét a grófnőnek, aki egy cetlin a következő feljegyzést fűzi hozzá:

„Soha nem tudtam volna meg hogy J[ózsi]-it is szeretem. De a háború sötét, halálos háttérén ez az érzés nem világított volna csodálatos fényesen és büntelenül. Feltámadt hosszú hetek és hónapok féltéséből – lázas phantazmákból egy kis köznapos emberből hős lett – véres – szenvedő – heroizmussal. Több mint barátság – több mint szerelem – Talán a nálam parlagon fekvő anyai szeretet –
[xxx]

Csak azt tudom hogy tiszta és szép és nincs benne semmi líra hiszen P[ált] szeretem – sőt még erősebben és asszonyosabban. És J. is szereti őt mintha testvére volna.

Kedves jó kis Józsi –” (97–98).

Férje halála után Andrássy Ilona az olasz fronton teljesít szanitéciszolgálatot, ahonnan 1916 augusztus elején tér – fáradtan, beteg, megtörtén – haza hathetes szabadságra, de már nem megy többé vissza. A napló e részében stílusa – egyik gépelt változathoz fűzött jegyzetében maga írja – „rosszabb, nőiesebb, az idegek is rosszabbak” (11). A fronti helyzetjelentések megriktulnak e részben, amelynek egy bizonyos hányadát Andrássy Gyuláné ugyancsak fennmaradt naplójából sikerült rekonstruálni, 1915. július 29-étől szeptember 21-éig tartó bejegyzései pedig a gróf Cziráky Józsefhez írott levelekből állnak. Andrássyné Zichy Eleonóra naplójából tudjuk, hogy a hazatérte után Katus húgánál, Parádon tartózkodó Ilona 1916 augusztus végén közli családjával, hogy „Cziráky Józsihoz akar férjhez menni” (233). Noha anyja és a családja nem helyesli döntését, 1917 februárjában összeházasodnak. Karlsbadba tett nászútjukat követően a második világháborút követő államosításig a férj dénesfai kastélyában élnek; miután elveszítik birtokaikat, egyik cselédjük biztosít számukra szállást saját házában – feltehetően tartalékaikból éltek 1960-ig, a gróf haláláig, akit Dénesfán helyeztek örök nyugalomra. Az öreg gróf emlékét tisztelettel őrizte meg az emlékezet. Házasságukból három

fiuk született. Közülük Miklós, az elsőszülött, elesett a második világháborúban, Béla és Pál emigráltak. Cziráky József halálát követően Andrassy Ilona grófnő Pál fiához költözik Kanadába, ahol 1967-ben hunyt el. A hagyaték gondozóinak két leszármazottjukat sikerült eddig felkutatniuk – állítólag nem tanúsítanak érdeklődést elődjeik hagyatéka iránt.

Andrassy Ilona eredetileg kézzel, ceruzával írt naplójának négy gépelt változatát is elkészíti a következő évtizedek során, ami arra mutat, hogy kezdettől fogva irodalmi és publikációs cézzal íródtak. A győri Rómer Flóris Múzeumban (korábban Xantus János) fennmaradt hagyaték gondozója, Kovács Lajos *Drága szerelmem...* címmel dokumentumregényt jelentetett meg Andrassy grófnő életének dokumentumai alapján.

